

Új perspektíva felé

Szilágyi János György (1918) óorkutató, Szépművészeti Múzeum. Fő kutatási területei: görög művészet; Itália kultúrái a római hódítás előtt; római irodalom.

Legutóbbi írása az *ÓKOR*-ban: „Dél-arábiai alabástromszobrok” (2005/4).

Szilágyi János György

Nietzsche sokat idézett diagnózisa az ókortudományról, amely szerint csak akkor van jövője, ha tárgyán keresztül a maga korát segít jobban megérteni, elhangzása óta sokszorosan igazolódott. Mind pozitív, mind negatív értelemben. Ami az előbbit illeti – nem akarva túlságosan visszamenni az időben –, nálunk Szabó Árpád Periklés-könyve választotta mottójául 1942-ben (azóta cenzúrázatlan változata is megjelent), hogy az ókori Athén példáján keresztül mondja ki: „Annak az államnak, amely következetesen magáévá tette a hatalom politikáját – aminek jog, igazság, emberiség vagy belátás nem vehetett gátát –, külsőleg és belsőleg össze kellett omolnia.” (69., az eredeti kiadásban) De ez a hang alig hallatszott ki a kor zsivajából, bár megmaradt az érdeme, hogy akkor és itt elhangzott.

A háború utáni ókortudomány kevés kivétellel nem ezen az úton haladt tovább, hanem megmaradt a „-ról, -ről tudás” kultuszánál, a középpontban minden területén rég felmerült vagy-vagy problémák erre vagy arra való eldöntésénél, jó esetben (főleg a régészetben, ritkán egy-egy papirusz felbukkanása vagy restaurálása után a filológiában) új forrásanyagok szakszerű közlésénél, ami legalább a jövő számára nyújtott hasznosítható anyagot. De a hatvanas évek közepére gondolkodó fők számára nyilvánvalóvá vált az ilyen tevékenység folytathatatlansága. Az ókortudomány jövőjére vonatkozó szélteben hangoztatott pesszimizmusnak elég itt két példáját említeni: a H. J. Plumb szerkesztette tanulmánykötetet (*Crisis in the Humanities*, Harmondsworth, 1964) és Uvo Hölscher nagy visszhangot kiváltott könyvét (*Die Chance des Unbehagens*, Göttingen, 1965), de a sort folytatni lehetne.

Miközben özönlöttek a katalógusok, szövegkiadások, kommentárok és hasonlók, nagyrészt a tudományos pályán való megélhetés érthető vágyától ösztönözve, mind nyilvánvalóbbá vált, hogy az ún. klasszikusok középkorai tanításának radikális redimenzionálása folytán az ókortudománynak legalább is a szöveg-központú része egyre kevesebbeknek tud megélhetést nyújtani. Felértékelődött viszont a másik ágának, az anyagi kultúra kutatásának a szerepe, bár ugyanakkor a régészet vésszesen távolodott el az írott hagyomány ismeretétől. Igaz, ez a felértékelődés nem utolsósorban rosszra használt hagyományok folytatásából eredt, vagyis a történeti értékelésükből adódó lehetőségek felismeréséből, de megvolt az a jelentősége, hogy serkentette az ókorról való értelmes gondolkodást.

A megújulás igazi kiváltója, mondhatni: kikényszerítője azonban a világtörténelem volt. Jóllehet az irodalom- és a művészettörténet már mélyen benne járt új paradigmáinak kidolgozásában, az ókortudományt elsősorban nem ez érintette

– bár természetesen, ha késve is, kezdett meghonosodni benne a hermeneutika vagy az ikonológia új módszereinek ismerete és felhasználása –, hanem a mind jobban kiszélesedő világban mind intenzívebbé váló globalizálódás, amely állásfoglalást követelt mindenkitől, akit érintett – és mindenkit érintett. Az úttörők a hetvenes évek történészei, szociológusai, antropológusai voltak, az égetően aktuálissá vált kérdések a múlthoz való viszonyra, a nemzeti identitásra vonatkoztak, és a történeti hagyomány mind textuális, mind materiális részének teljesen új szempontú vizsgálatát követelték. Nem minden előzmény nélkül (nálunk elsősorban Szűcs Jenő műveit említeném) egy évben, 1983-ban három könyv jelent meg, amely az ókortudomány számára is felforgató hatású volt: Ernst Gellneré (*Nations and Nationalism*, Oxford–Ithaca), Benedict Andersoné (*Imagined Communities*, London) és egy tanulmánykötet E. J. Hobsbawm és Terence Ranger szerkesztésében (*The Invention of Tradition*, Cambridge). Ezek valósággal felrázták az ókortudományt, amely addig jelentős részben (a fenti értelemben) üresen járatott hatalmas kapacitását mostantól fogva legjobbjai munkáiban mindinkább az ókori történeti hagyomány újraolvasására és -értelmezésére, a tárgyak és ábrázolások tanúságának új szellemű interpretálására fordította. A jelentős művek hosszú soráról jó néhány bibliográfia tájékoztat; a szempontok sokoldalúságába jó betekintést nyújt az a vita, amely Jonathan Hall – Jan Assmann, Irad Malkin, Carla Antonaccio, Kathrin Lomas mellett talán a diskurzus legjelentősebb óorkutató résztvevője – könyvéről (*Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge, 1997) a *Cambridge Journal of Archaeology* hasábjain megjelent (8, 1998, 265–283.). A végsőkéig egyszerűsítve az új paradigma lényegét: két fő követelménye egyfelől az ókori írott hagyománynak az írók korából, a maguk és ókori olvasóik szemszögéből való értékelése, másfelől az ókor tárgyi hagyatékának a maga teljes történeti összefüggésében való vizsgálata, radikálisan szembenézve azzal a kérdéssel, mit igazolhat és mit nem a reális értelmezésük. A szenvedélyes vitákat kiváltó és ezzel aktualitásukról, az ókortudomány új keletű és új szerepben szerzett létjogosultságáról tanúskodó munkák sorát a közelmúltban két kötet gyarapította.

Az egyiket (*The Archaeology of Nostalgia*, London, 2002) John Boardman, a klasszika archaeologia talán legtermékenyebb, a cambridge-i hagyománynak megfelelően az írott forrásanyagban is tökéletesen jártas, élő kutatója írta. A könyv kiindulási pontja a múlt szerepe a görögök Nagy Sándor előtti történetében. Őt fejezetben tekinti át, hogyan értelmezték

jobbára ősidőkbe visszavezetett, héroizált múltjuk forrásaiként az esetlegesen előkerült őskori állatcsontokat, véletlenszerű történeti képződményeket (mint ember alakú sziklákat, barlangokat, dombokat), az ősinek látszó, olykor esetleg valóban Homéros kora előtti tárgyakat vagy azoknak hamisítás szándékával készült utánezait (amelyek, mint Boardman joggal megjegyzi, ugyanolyan jellemzőek hőskorokról alkotott képükre, mint ha eredetiek lettek volna). A kötet egyik leginkább meggyőző fejezete arról szól, hogyan találtak egyfelől névre, másfelől vizuális megjelenési formára mítoszai szörnyalakjai, a szfinxek, szirének, kentaurók, griffek, Gorgók, Chimaerák. Egy további fejezet vizsgálja a hős-mitológia hőseinek archaikus kori megjelenítéseit és ezeknek forrásait, majd egy rövid záró rész összehasonlítja a görögök mitikus múltjukról alkotott képét az egyiptomiakéval, a mezopotámiai kultúrákéval és a kínaiakéval, rámutatva az alapvető különbsége: a görögök-nél, szemben az említettekkel, nem volt tényleges folytonosság a hősök korának tekintett bronzkor és Hésiodos–Homéros százada közt, legföljebb szájhangomány formájában.

Bár a könyv fő célja annak a tárgyi anyagnak az elemzése, amelyhez a görögök múltjuk mitikus történetét fűzték, a kötetet hatszáz, ókori írók műveiből vett szöveg hely értelmező fordítása zárja be – felbecsülhetetlen forrás a tárgy kutatóinak. A szövegek közül Boardman csak a legfontosabbakból válogatott, mert teljes felsorolásuk megtalálható F. Pfister klasszikus művében (*Die Reliquienkult im Altertum I–2*, Giessen, 1909–1912), aki azonban a régészeti anyagot nem vizsgálta. A kötet a tárgyi emlékek közül is csak a példaértékűeket tárgyalja (Carla Antonaccio teljességre törvő munkája: *An Archaeology of Ancestors*, 1995, nem megy túl az archaikus koron), mindez azonban teljesen indokolt, sőt a döntés felelősségének vállalásával példamutató az értékelés elől kitérő „teljesség-igény” tobzódásának korszakában. Sokkal érzékenyebben érintheti az olvasót a tárgyalt források értelmezésének némi egyoldalúsága. Boardman hajlik arra, hogy egyfajta modern euhémizmussal a görög mítoszokat és hős-történeteket tárgyi emlékek vagy kívülről kapott források alapján szőtt „meséknek” (*tales*) tekintse. Elképzelhetőnek tartja, hogy Héraklés mérgezett köpenyének történetét őskori sírokban talált, ruhába burkolt halottak leletei inspirálták (175.), hogy a trójai falónak egy 7. századi reliefvázán megjelenő ábrázolása az asszír ostromtornyokat utánozza (170.), a legkorábbi Gorgó-ábrázolások feje a bronzüstököt formázza (141.), a Péliast megfiatalítás helyett elpusztító Médeia történetének ötletét pedig bronzedénybe temetett korai halott-maradványok előkerülése adta (86.). A könyv számos esetben mutatja ki mitikus történetek és egyéb hiedelmek keletkezésének pontos idejét a görög történelem tárgyalt korszakában, de talán a leginkább nélkülözött vonása, hogy szigorúan tartózkodik a tárgyalt jelenségek, írott vagy tárgyi emlékek saját korukra vonatkozó tanúságainak kimutatásától. A tárgyalt hatalmas anyag tárgyi kommentárjaival mindenestre készen nyújtja a lehetőséget értelmezésének ilyen jellegű kiegészítésére.

Nem hagyja ezt a munkát olvasóira a másik könyv szerzője, Marcel Detienne, a számos kiváló vallástörténeti munkája alapján jól ismert francia ókortudató. Kis könyve (*Essere autoctoni. Come denazionalizzare le storie nazionali*, a 2003-ban megjelent kötet 2004-ben Milánóban a szerző új előszavával bővítve kiadott olasz fordítása – ehhez jutottam

hozzá) egyetlen, címében megadott fogalom vizsgálatát állítja a középpontba: az autochthoniát, amit hangsúlyozottan nem pusztán az eredetileg helyben születettség, hanem „a helyterületet kezdettől fogva birtoklás” kifejezéseként értelmeztnek is fog fel (41.). Pontosabban azt vizsgálja, hogyan alakítják ki és hogyan használják fel a helybeni elsőszülöttség történetileg szükségképpen mindig fiktív érdemét terület-igények, hatalmi pozíciók jogosultságának igazolására. A három részből álló kötet első, Athénnek szentelt fejezetében Detienne először is arra hívja fel a figyelmet, hogy az *autochthón* szó a ma ismert görög hagyományban először Athénben jelenik meg, Aischylos *Agamemnónjában*, amelyet 458-ban mutattak be, négy évvel azelőtt, hogy a délosi szövetség kincstárát a városba vitték át. Hérodotos szerint a Karthágó ellen induló görög sereg fővezérségéről a siracusaiakkal vitázva azzal érveltek az athéniak, hogy nemcsak az övék Görögország legrégebbi népe, hanem ők az egyetlenek a görögök közül, akik öröktől fogva egy helyben laktak (VII. 161). Az autochthoniának ez az újonnan feltört önérzete, amely a birodalmi igény megalapozója volt, 451-ben az első ismert fajtörvény meghozatalához vezetett: eszerint teljes jogú athéni polgár csak az lehetett, aki athéni apától és anyától származott.

Ismerős történet – hangsúlyozza Detienne, majd a második rész thébai epizódja után rátér arra, ami könyve megírására készítette: a francia ultranacionalista ideológiák kritikai áttekintésére Maurice Barrès 1899-ben megjelent *La Terre et les Morts*-ától Fernand Braudel 1989-ben publikált háromkötetes *L'Identité de la France*-áig. Kimutatja, hogy az érvrendszer fő vonásaiban ugyanaz, mint a birodalomvá vált 5. századi Athénban, középpontjában az örökké mai földjükön élő és identitásukat változatlanúságukra alapozó franciák fikciójával. „Kis azonosság-mítoszok – írja –, de nagyon is jól tudjuk, hogy gyilkosakká válhatnak.” Amit ellenük szegez, az a nemzeti történelmek nacionalizmustól való megtisztításának igénye és feladata.

A középkor történései kivették részüket ennek a feladatnak a teljesítésében; elég az említett Szűcs Jenőn kívül Patrick J. Geary nagyszerű könyvére utalni (*The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*, Princeton–Oxford, 2002), benne a végkövetkeztetéssel: „Európa népeinek későantik és kora középkori története nem a kezdet mozzanatának, hanem egy nem szűnő folyamatnak a története: öröklött nevek és múlt-ábrázolások kisajátításáé és manipulálásáé jelen- és jövő-teremtés céljára”, és a figyelmeztetéssel arra, hogy „The peoples of Europe are a work in progress and always must be” (156–157.). De nem kisebb az ókor kutatói előtt álló feladatok és lehetőségek sora sem. Nem arról van természetesen szó, hogy az olyan munkáknak, mint – fiktív címekre utalva – „A jelzős szerkezetek Silius Italicus eposzában” vagy „Két új lékythos a Haimón-festő műhelyéből”, nincs többé jogosultsága. Csak szembe kell nézni azzal, hogy pusztán eszközei, nem céljai lehetnek az ókortudatásnak. A cél – mint mindig – a jelen jobb megértése, és ebben, valamint az ebből adódó tanulságok útmutatással felérvő megfogalmazásában az ókortudomány mélyrehatóan nagy szerepe lehet, mert szinte egyedülállóan gazdag példatára fölött rendelkezik fiktív identitások, az elzárkózás és kirekesztés, a hamisan értelmezett vagy hamisított dokumentumok veszélyének és leleplezésük módjainak. Alighanem ebben van az ókortudomány megújulásának, elvesztett tekintélye visszaszerzésének legreálisabb perspektívája.